

УДК 930.1(477) “1937–1938”

Русаков Олег Вікторович

*бакалавр історії, студент освітньо-кваліфікаційного рівня магістр,
напрям підготовки (спеціальність) історія
Криворізького державного педагогічного університету*

Русаков Олег Викторович

*бакалавр истории, студент образовательно-квалификационного уровня магистр,
направление подготовки (специальность) история
Криворожского государственного педагогического университета*

Rusakov Oleg

*Bachelor of History, Student of Educational and Qualification Level Master,
Direction of Training (Specialty) History of the
Kryvy Rih State Pedagogical University*

СТАЛІНСЬКІ РЕПРЕСІЇ У ПЕРІОД «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» (1937–1938 РР.): ДО ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ФАКТІВ У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

СТАЛИНСКИЕ РЕПРЕССИИ В ПЕРИОД «БОЛЬШОГО ТЕРРОРА» (1937–1938 ГГ.): К ПРОБЛЕМЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ФАКТОВ В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

STALINIAN REPRESIONS IN THE PERIOD OF THE «GREAT TERROR» (1937–1938): TO THE PROBLEM OF INTERPRETATION OF FACTS IN MODERN NATIONAL HISTORIOGRAPHY

Анотація. У статті аналізується проблема сталінських репресій у період «Великого терору» в контексті сучасних українських історіографічних розвідок. Звертається увага на загальні тенденції та специфіку дослідження даної проблематики у регіональному аспекті.

Ключові слова: репресії, терор, «Великий терор».

Аннотация. В статье анализируется проблема сталинских репрессий в период «Большого террора» в контексте современных украинских историографических исследований. Обращается внимание на общие тенденции и специфику исследования данной проблематики в региональном аспекте.

Ключевые слова: репрессии, террор, «Большой террор».

Summary. The article analyzes the problem of Stalinist repression during the «Great Terror» in the context of modern Ukrainian historiographical intelligence. Attention is drawn to the general tendencies and specifics of the study of this problem in the regional aspect.

Key words: repression, Terror, «Great Terror».

Вступ. У березні 2017 р. Президент Петро Порошенко видав указ «Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами Великого терору — масових політичних репресій 1937–1938 років». Головною метою документу є гідне вшанування пам'яті жертв «Великого терору» — масових політичних репресій, донесення до українського суспільства та світової спільноти об'єктивної інформації про злочини, вчинені у ХХ столітті комуністичним тоталітарним режимом на території України. Відповідно, проблема «Великого сталінського терору», яка торкнулась представників різних соціальних груп, цілих етносів та етнічних груп Радянського Союзу, сьогодні перебуває на новому етапі наукового дослідження та історіографічних інтерпретацій.

«Великий терор» став наймасштабнішою кампанією масових репресій, що була розгорнута в СРСР у 1937–1938 рр. з ініціативи керівництва СРСР та

особисто Й. Сталіна для ліквідації реальних і потенційних політичних опонентів, залякування населення, зміни національної та соціальної структури суспільства. Фактично, політичний терор став інструментом збереження компартійним режимом монополії на владу, засобом боротьби з опозиційно налаштованим населенням, зокрема українським. Слід підкреслити, що «Великий терор» мав свою плановість, був організований з московського центру, ініційований Й. Сталіним і був згорнутий також після вказівки з Кремля.

Вказана проблема, крім суто наукового, має й морально-політичне значення, адже репресії обернулися скаліченими долями мільйонів кращих представників народу України. Згубні наслідки репресивного тиску відчуваються й досі у вигляді залишків посттоталітарного суспільства, подолання яких стає можливим за рахунок усвідомлення коріння тоталітаризму та породжених ним явищ.

Така постановка питання набуває актуальності в умовах потужного інформаційного тиску сусідньої країни з неприхованими ознаками тоталітаризму, яка прагне впливати через різнопланові канали сприйняття на колективну свідомість українського соціуму шляхом «реабілітації сталінщини» й показу позитивних наслідків «репресивних дій» як засобу згуртування та мобілізації суспільства напередодні Другої світової війни.

Мета статті — систематизувати сучасні наукові інтерпретації подій «Великого терору», проаналізувати гострі проблеми сучасних дискусій відносно масових репресій та перетворення їх на постійну політичну практику тоталітарного радянського режиму.

Виклад основного матеріалу. За 25 років дослідницької роботи українськими науковцями накопичений величезний пласт теоретичного напрацювання з історії «Великого терору» в УРСР. Протягом різних історіографічних періодів означена тема висвітлювалася з позицій діаметрально протилежних методологічних засад.

Підхід радянських істориків до вивчення проблеми політичних репресій визначався настановами компартії про контрреволюційну сутність будь-якої опозиції владі. Після XX з'їзду КПРС в українській радянській історіографії з'явилась низка біографічних праць стосовно партійно-державних діячів, яких необґрунтовано звинуватили у злочинах й фізично знищили в 1937–1938 рр.

Принципово нова ситуація у науковому середовищі виникла з розпадом СРСР, початком міжнародного співробітництва вчених з колегами з різних країн світу, відкриттям нових архівних джерел, що створили позитивні умови для формування широкої фактологічної бази наукових досліджень. Одночасно відбувалось теоретичне осмислення «сталінізму».

В Україні з 1992 р. за підтримки уряду й парламенту почала реалізовуватися державна програма «Реабілітовані історією», ініційована Інститутом

історії України Національної академії наук, Службою безпеки України, Українським культурно-просвітницьким товариством «Меморіал» ім. В. Стуса. Робота авторського колективу була спрямована на вивчення проблеми становлення та функціонування тоталітарної системи в Україні й увічнення пам'яті жертв масових репресій, зокрема оприлюднення відомостей щодо подій «Великого терору» на території УРСР [1, с. 117]. Одним з головних завдань згаданої науково-дослідницької програми стало вивчення регіональних особливостей політичних репресій радянської доби [1, с. 56].

У розділі «Мовою документів» публікуються найважливіші джерела, що стосуються репресій на території регіону, окремо розміщені нариси про репресованих та спогади очевидців тих подій. Найбільшим за обсягом виявився розділ, де подаються довідки про реабілітованих громадян, що були репресовані на території області.

У середині 1990-х рр. вагомим стає теоретичний доробок Ю. Шаповала, який суттєво розширив уявлення про механізм дії каральних органів, їх співробітників у 1937–1938 рр. [2]. Продовжуючи дослідження, вчений розглянув події періоду «єжовщини» в Україні в колективній монографії, присвяченій історії терору й тероризму XIX–XX ст. [3]. Члени авторського колективу глибоко й всебічно вивчаючи наукову проблему і дефініції, дійшли висновку, що їх можна кваліфікувати як «масовий державний терор», який тривав не одне десятиліття, а його носієм виступала більшовицька держава.

У 2000-х роках навколо «Великого терору» розгорнулася дискусія щодо механізму реалізації терору в Україні. Дослідженню механізмів здійснення масових репресій в 1937–1938 рр. приділено увагу такими істориками, як С. Білокінь [4], І. Терлецька [5] та іншими. Вони розглядають їх у контексті законодавчої та нормативної бази каральних органів, соціальної спрямованості репресій, здійснення окремих операцій органами НКВС.

З вивченням аспектів «Великого терору» в Україні пов'язана проблематика історії діяльності органів радянської державної безпеки. Від 1994 р. на базі Галузевого державного архіву СБУ видається журнал «З історії архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», в якому друкуються оригінальні статті, побудовані переважно на невідомих широкому загалу документах радянської політичної поліції. Триває видання документів регіональних підрозділів радянської спецслужби, «розстрільних списків особливих трійок» 1937–1938 рр. Такі джерела надають змогу аналізувати функціонування репресивних гілок системи партійно-радянської системи управління.

В роботах Р. Подкура на основі широкого корпусу джерельної бази проаналізовано діяльність та взаємовідносини органів державної безпеки, управління наркомату внутрішніх справ та прокуратури від республіканського до низових рівнів. Науковець

висновує, що під час проведення масових операцій між вказаними відомствами вищим державно-партійним керівництвом цілеспрямовано створювалась атмосфера страху, недовіри та суперництва, з метою налагодження кращого контролю та керованості над їх діяльністю [6].

Важливе значення для розуміння специфіки діяльності обласних управлінь НКВС у період проведення масових репресивних операцій мали документальні публікації О. Лошицького, основу яких склали матеріали з карних справ колишніх начальників Вінницького та Полтавського управлінь — І. Корабльова та О. Волкова. Не дивлячись на унікальність для дослідників численних відомостей, що містилися у свідченнях цих високопоставлених чекістів, з'явилася проблема достовірності свідчень та їх можливої інтерпретації. Науковий підхід до вивчення такого корпусу джерел з історії «Великого терору» передбачав комплексний аналіз усіх відомих фактів.

Великий науковий інтерес становить робота донецького дослідника В. Нікольського — «Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — початок 1950-х рр.). Історико-статистичне дослідження» [7]. Широке залучення архівних матеріалів Державного архіву служби безпеки України, Державного архіву Донецької області, Центрального архіву громадських організацій України дало змогу дослідникові встановити кількість репресованих по областях України, їх вік, соціальну приналежність, національність тощо. Основним джерелом його викладок стали статистичні звіти про оперативно-слідчу роботу органів державної безпеки радянської України за 1937–1938 рр. Це уніфіковані за єдиною схемою та заповнені на стандартних формах-бланках звітні документи обласних управлінь НКВС УРСР та окремих структурних підрозділів республіканського наркомату. Вивчивши великий масив документів, В. Нікольський дійшов висновку про те, що смертні вироки арештованим не залежали від визнання провини. Тут діяв інший принцип — принцип бездоганного виконання отриманої зверху вказівки [7, с. 218].

Серйозним науковим доробком є праці Н. Романець, предметом дослідження яких є репресивна кампанія по боротьбі зі шкідництвом в аграрному секторі України, як складової частини «Великого терору». На основі аналізу документів архіву Служби безпеки України науковцем визначені особливості, механізми та цілі карально-репресивних заходів влади проти українського селянства протягом 1937–1938 рр. [8].

Український дослідник С. Білан присвятив окремий розділ своєї монографії «Трансформація життя українського селянства» аналізу особливостей терору в українському селі. Автор зазначає, що Україна, як і інші республіки СРСР, у 1930-х роках пережила не тільки «Великий стрибок», але й «Великий терор» [9, с. 321]. С. Білан справедливо наголошує на тому, що терор в Україні дійсно став «великим»,

оскільки кампанія з розкуркулення, спрямована на ліквідацію найзаможніших селян, на практиці вилася в репресії проти «середняків», які склали дві третини українського селянства.

Крім того, основною цільовою групою репресій під час «куркульської операції» в 1937–1938 рр. в Україні стало сільське населення, і внаслідок жорстокої репресивної політики сталінська влада знищила саме ту частину українського селянства, яка була важливим виробником сільськогосподарської продукції та носієм кращих господарсько-трудових традицій українського народу. На території України масові утиски здійснювались особливо масштабно й жорстоко, що і стало причиною ототожнення загального курсу соціалістичного будівництва саме з репресіями [9, с. 144].

Тема «Великого терору» знайшла своє відображення й на регіональному рівні. Про конкретні репресивно-каральні дії, здійснені на Житомирщині в рамках загальносоюзної «соціальної чистки» в 1937–1938 рр. йдеться у доробку Л. Копійченко та Є. Тіміряєва та інших. У праці М. Шитюка розглянуто перебіг масових репресій на Півдні України [10]. Взагалі з'ясування регіональної специфіки проведення репресій стало одним із пріоритетних напрямів дослідження даної проблеми вітчизняними науковцями.

Висновки. Таким чином, у період незалежного українського історіописання, було створено достатньо великий за обсягом і різноманітний за підходами і аспектами висвітлення масив наукових досліджень з проблеми «Великого терору» 1937–1938 рр. Сучасними тенденціями у вітчизняній історіографії стало використання новітніх методів досліджень, нових форм подачі матеріалу, синтетичний характер публікацій. Зокрема, дослідники почали використовувати методи, запозичені з інших наук, — соціологічні, психологічні, політологічні. Публікації часто мають багатожанровий характер і включають у себе історичні портрети, нариси, есе одночасно з подачею архівних документів і мемуарів.

Тематична спрямованість досліджень масових операцій різна: вивчається діяльність карально-репресивних органів, їх склад; механізм здійснення репресій, управління терором; репресії серед різних соціальних верств населення, передусім інтелігенції, селян, етнічних груп (німців, поляків, євреїв, греків), а також військових, партійно-державних діячів; регіональна специфіка проведення репресій. Науковцями підіймаються проблеми централізованості та стихійності в здійсненні «Великого терору», його контрольованості та ролі місцевих ініціатив, взаємодії влади та суспільства. Як правило, тема «Великого терору» виступає складовою частиною більш широкого наукового напрямку вивчення: державного терору в Україні тоталітарної доби. Вагомим досягненням історіографії стала публікація широкого масиву документальних, раніше таємних джерел, що триває й до сьогодні.

Література

1. Васильєв В. Ю. Особливості репресій в управлінських структурах УРСР в період «великого терору» (1937–1938 рр.) / В. Ю. Васильєв // Історія України: маловідомі імена, події, факти: збірник статей. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — Вип. 34. — С. 177–197.
2. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. — К.: Наукова думка, 1993. — 352 с.
3. Шаповал Ю. І. Україна в добу «Великого терору»: етапи, особливості, наслідки / Ю. І. Шаповал // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / [Упорядники: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур; Редакційна колегія: В. А. Смолій, В. М. Литвин (співголови), Г. В. Боряк, Я. В. Верменич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, В. І. Марочко, В. Ф. Солдатенко, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов. НАН України. Інститут історії України; Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; Національна спілка краєзнавців України; Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ]. — К.: Інститут історії України, 2013. — С. 128–163.
4. Білокінь С. Система обліку, анкетування й паспортизації населення як інформаційна основа державної політики масового терору / С. Білокінь // «Злочин без кари»: матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору (3–4 липня 1997 р.). — К.: Стилос, 1998. — С. 51–56.
5. Терлецька І. В. «Великий терор» в Українській РСР: історіографічний дискурс / Ірина Василівна Терлецька // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2012. — № 2 (39). — С. 373–385.
6. Подкур Р. Ю. Формування оперативного обліку «контрреволюційних елементів» у 1920-х — 1939 рр. / Р. Ю. Подкур // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / [упорядники: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур]. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 29–42.
7. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / Нікольський В. М. — Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. — 624 с.
8. Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939 рр.) у висвітленні сучасної російської історіографії / Н. Р. Романець // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2015. — Вип. 44. — Т. 2. — С. 162–166.
9. Білан С. О. Трансформація життя українського селянства (1929–1939) / Білан С. О. — Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2014. — 456 с.
10. Шитюк М. М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні / М. М. Шитюк // Український історичний журнал. — 2001. — № 3. — С. 128–142.